

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

УДК 82-94:94(477.62)«2022»+341.323
DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2024.1.2/08>

Герасименко Н. В.

Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка Національної академії наук України

Кулінська Я. І.

Національний медичний університет імені О. О. Богомольця

ВІЗІЯ ВІЙНИ У ДИТЯЧИХ ЩОДЕННИКАХ (НА МАТЕРІАЛІ МАРІУПОЛЬСЬКИХ ТЕКСТІВ)

Стаття присвячена проблемі дитячих блокадних щоденників як підтипу жанру сучасного воєнного щоденника. Дослідниці опрацювали зошити із записами та відео школярів, на кадрах яких зафіксовані трагічні події, які відбувалися в окупованому Маріуполі після повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022, проаналізували зміст та характер нотаток через призму вимог та характеристик щоденникового жанру, з'ясували особливості таких текстів та спосіб подання в них інформації. Зазначено, що усі загальні вимоги, як-от щоденна фіксація подій, із обов'язковим датуванням, хронологічний порядок відтворення подій, оповідь від першої особи та без заздальгідь визначеного плану композиції, гранична щирість й відвертість висловлювання у щоденниках школярів-маріупольців дотримано, тому поняття дитячого щоденника надалі можна розглядати у загальному контексті досліджень щоденникового жанру як один із його різновидів. Окрім того, науковиці звернулися і до дитячих блокадних щоденників із часів Другої Світової війни, зокрема, Анни Франк і Тані Савичевої, дослідили та провели зіставний аналіз із текстами сучасних дитячих щоденників, вирізняли спільні й відмінні жанрові риси, а також проаналізували стильову манеру неповнолітніх нараторів, які описували свій екстремальний досвід виживання під час окупаційного режиму: у такий спосіб автори зауважують про перегук двох великих воєн. Спираючись на щоденникові записи, дослідниці проартикулювали й візію війни у розумінні підлітків, їхні уявлення про її причини та наслідки. У висновках постулюється ідея, що наявні дитячі щоденники є его-текстами, прямими свідченнями, реаліями та документом російсько-української війни, а отже, можуть бути використані для обвинувальних документів проти країни-агресорки.

Ключові слова: воєнний жанр, его-текст, Я-наратор, екзистенційний досвід, свідчення, документ.

Постановка проблеми. Російсько-українська війна послугувала катализатором багатьох процесів у вітчизняному соціумі, зокрема, оприявила наявність двох світоглядних позицій, згуртувала прихильників кожної, пришвидшила перезавантаження суспільства в цілому, засвідчила його характер та напрямки майбутнього поступу.

Не меншим катализатором війна стала і в культурі, зокрема в літературі, адже з початку російської агресії відбулося неабияке поживлення літпроцесу: по-перше, з'явилося чимало нових імен письменників і творів про війну, які тим самим активізували книговидання, а по-друге, відбулося триумфальне повернення багатьох жанрів, які останні десятиліття перебували у незаслуженому забутті, а серед них і щоденник.

Прикметно, що російсько-українська війна першого етапу (2014–2022 рр.) відбита у щоденниках із кількома модифікаціями: традиційних «Приватний щоденник. Майдан. Війна...» (2015) Марії Матіос, «Щоденник Майдану та війни» (2019) Андрія Куркова та реконструйованих щоденниках «Військовий щоденник (2014–2015)» (2019) Олександра Мамалужа, «Танець смерті. Щоденник добровольця батальйону “Донбас”» (2020) Ігоря Михайлишина, «Гловайський щоденник» (2020) Романа Зіненка та ін.

Натомість рефлексії великої війни (24 лютого 2022 р. – дотепер) засвідчені здебільшого у щоденниках-хроніках – «Нотатки на полях війни» (2022) Любові Долик, «Літопис» (2022) Олександра Хоменка та ін.

Разом із тим, у щоденниковому жанрі на другому етапі російського повномасштабного вторгнення оприявнився різновид, який не був представлений протягом 2014–2022 рр. – це дитячий блокадний щоденник: на його сторінках закарбовано екстремальний досвід українських школярів перебування в окупованому ворогом місті.

Зазначимо, що попри велику кількість надрукованих щоденників, а також мережових видань, розміщених авторами у вільному доступі в інтернеті, об'єктом наукових досліджень сучасний щоденник і зокрема сучасний військовий щоденник стає нечасто.

Літературознавчих студій, у яких би аналізувалося явище дитячого блокадного щоденника – наразі немає взагалі. Тому актуальність нашої роботи очевидна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічною базою нашої роботи стали концептуальні дослідження «Теорія літературних жанрів» Тетяни Бовсунівської [2], «Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи» Олександра Галича [4], «Література non-fiction: поміж фактом і фікцією» Марти Варикаши [3] та ін., ці праці здебільшого висвітлюють жанрову природу щоденника.

Окрім цього, звертаємося у роботі й до праць літературознавців, що досліджують сучасний літературний процес і зокрема явище воєнної прози, зокрема, Ніни Головченко [7], Марини Рябченко [13], Оксани Пухонської [12] та ін. Деякі аспекти цієї проблематики аналізували у попередніх дослідженнях і ми теж [6; 20].

Також для повного аналізу досліджуваного явища залучаємо і загальні літературно-критичні матеріали та інформаційні медіа-повідомлення.

Методи дослідження, використані у нашій роботі, зумовлені специфікою об'єкта вивчення. Це описовий (представлення окремих фактів, пов'язаних із теоретичними та літературно-критичними поглядами на жанрову генезу щоденника), історико-біографічний (у щоденниках зазвичай відбиті моменти із авторського життєпису), порівняльно-історичний, порівняльно-типологічний та зіставний методи (для аналізу та визначення схожих/відмінних рис сучасного дитячого блокадного щоденника та проведення порівняння зі аналогічними виданнями), а також прийоми структуралістського аналізу, елементи герменевтичного та інтертекстуального підходу (зادля виокремлення «недитячих» екзистенційних сенсів у «дитячих» щоденникових записах) та ін.

Постановка завдання. Мета нашого дослідження – дослідити дитячі щоденники, з'ясувати та проаналізувати жанрову специфіку цих текстів, презентувати та ввести поняття дитячого блокадного щоденника у загальний контекст досліджень щоденникового жанру.

Матеріалом дослідження є щоденники дітей-маріупольців «Наша долина смертної тіні» (2022) Альони Загреби та «Війну» (2022) 8-літнього Єгора, дітей маріупольців, а також «Щоденник Анни Франк» (2021) і «Щоденник Тані Савичевої» [14].

Виклад основного матеріалу. Щоденник у сучасному літературознавстві (Т. Бовсунівська, К. Танчин) здебільшого визначено як «жанровий різновид автодокументальної прози; форма оповіді, що ведеться від першої особи у вигляді щоденних записів, від вузько документальних, завдання яких – фіксація поточних справ, до таких, що наближаються до літературного висловлювання» [2].

Схоже пояснення наведено і в польських довідниках, де щоденник витлумачено як «автобіографічний літературний жанр, у якому автор описує події з власного життя» [19]. Особливості жанру польські дослідники бачать у тому, що він «представляє записані актуальні події в хронологічному порядку. Тому він не має заздалегідь визначеного плану композиції. Нотатки, що містяться в ньому, можуть мати різний характер і можуть обмежуватися простим записом фактів або мати форму розширених коментарів» [19].

У нашій роботі ми спиратимемося на ці визначення, як на найбільш точні та вмотивовані.

Щоденник «Війна», що його вів восьмирічний Єгор у блокадному Маріуполі, хронологічно охоплює перші тижні російсько-української війни. Хлопчик разом із родиною – мамою й сестрою-старшокласницею рятувалися від російських бомбардувань у підвалах. Там Єгор і нотував у шкільний зошит усі події з приватного життя своєї сім'ї або ж із життя навколо, очевидцями яких він ставав. Опис першого дня у нього порівняно позитивний, це рефлексії звичайної дитини молодшого шкільного віку, якої ще не торкнулася війна: «Я добре послав, прокинувся та посміхнувся» [1] (*переклад наш – Н.Г.*). Далі настрої та природа записів змінюється, оскільки змінюються реалії життя в окупованому місті. Так з'являються записи про поранення усієї родини: «26 – у мене рана на спині, у сестри розсічена голова, у мами видрано м'ясо на руці і дірка в носі» [1] (*переклад наш – Н.Г.*), а трохи

згодом і про смерть рідних та близьких людей: «У мене померли дідусь, бабуся Галя, дві собаки, і улюблене місто Маріуполь за весь цей час, починаючи з 24 лютого» [1] (*переклад наш – Н.Г.*).

За лаконічною манерою оповіді «Війна» Єгора нагадує ще один школярський 9-ти сторінковий щоденник часів Другої світової – Тані Савичевої. У записнику своєї старшої сестри дівчинка теж нотувала дні смерті своєї родини: «Бабуся померла 25 січня 1942-го, у 3 години дня», «Лека помер 17 березня в 5 годин ранку», «Дядько Леша 10 травня в 4 години дня», «Мама – 15 травня в 7.30 ранку», «Савичеви померли», «Залишилася одна Таня» [14].

Записи у зошиті Єгора з'являються щодня, але вони – не є однорідними: є скупі, є розширені, а є комбіновані, у яких лаконічний запис доповнено малюнком: танками й літаками, армійцями, палаючими будинками тощо. Своїх рідних та двох загиблих песиків хлопчик уявив і зобразив янголами.

Думки хлопчика – досить спонтанні й швидко перемикаються з теми на тему, як і має бути в дитини його віку, відповідно Єгор записує інформацію про перев'язку сін'ї після поранень, а поруч свої мрії про день народження з відповідною ілюстрацією – святковим тортом у родинному колі.

Разом із тим школяр ставить до ведення щоденника дуже відповідально: нотатки здійснює щодень одразу після пережитого/побаченого, тобто в теперішньому часі, інформацію подає з календарними датами, оповідь здійснено від першої особи.

Щоденник Альони Загреби «Наша долина смертної тіні» – подано у сучасному форматі: це 7-хвилинне відео, яке 15-літня школярка знімала у майже знищеному та окупованому Маріуполі після початку повномасштабного вторгнення росії. Усі зафільмовані події стосуються переважно життя родини, але є у відео і загальні епізоди з життя блокадного міста: «Коли вимкнули газ, ми спершу їли те, що було готове. А коли та їжа закінчилась, тато ходив до церкви (вона опалюється дровами), брав дрова і ми готували на вогнищах на вулиці. Цим займалась мама. А я одного разу ходила до лікарні, біля якої ми жили, по питну воду...» [8] (*переклад наш – Н.Г.*). І далі: «10 березня. Начебто ... Що було вчора? Пожежа у нашому будинку. Її загасили, але потім ще довго не було зв'язку. І дуже сильно «гупало»... Ми довго сиділи у передпокої...» [8] (*переклад наш – Н.Г.*).

Здавалося б, зафільмовані лише приватні локальні епізоди, короткі фрагменти з побуту однієї сін'ї, однак назва щоденника – алюзія на біблійний вірш: «Коли я піду хоча б навіть долиною смертної темряви, то не буду боятися злого,

бо Ти є при мені, Твоє жезло й Твій посох, вони мене втішать!» [11, с. 552] виводить школярський відеощоденник на всеукраїнський та вселюдський вимір. Метафорично, ці строфи – надія на милість Всевишнього, адже, коли під час складних випробувань втрачається віра у власні сили, залишаються лише сподівання на Його захист.

Після перегляду моторошних хронік з окупованого Маріуполя користувачі мережі одразу порівняли щоденник Альони Загреби з щоденником Анни Франк, 13-літньої школярки, яка переховувалася з родиною від нацистів в окупованих Нідерландах і так само з 12 червня 1942 по 1 серпня 1944 року нотувала своє життя на папері – історія розлогого «підпільного існування», як зазначила дослідниця Анні Ромейн-Ферсхор [16, с. 4].

Порівнюючи «Нашу долину смертної тіні» Альони Загреби і щоденник Анни Франк *Het Achterhuis* (укр. «У задньому будинку») можемо сфокусуватися на спільних рисах: це фіксація пережитих подій, аналіз зовнішнього світу та самоаналіз, зумовлений обставинами, у яких опинилися обидві юні авторки, прискорене дорослішання обох.

Перший запис у зошиті, який Анні подарували на її 13-річчя, дівчинка зробила у день свого народження 12 червня 1942, останній – 1 серпня 1944 року. Ідея ведення щоденника не випадкова – спершу приватна: внутрішня потреба дівчинки-підлітка висловити на папері усе, що є на думці, однак не на загал, хоча й має чимало родичів та друзів, а лише так як справжній подрузі, як зрозуміє й не засуджуватиме. Цю уявну подругу тобто щоденник Анна назвала Кітті й усі записи починала фразою «Люба Кітті». Тому спершу записи у щоденнику переважно вузько-приватні, здебільшого епізоди зі шкільного та родинного життя. Однак навесні 1944 року Анна, почувши по радіо виступ нідерландського міністра освіти Херріта Болкештейна, який закликав усіх громадян зберігати будь-які документи, що можуть увійти в доказову базу страждань народу під час нацистської окупації, і зокрема вирізняв серед паперів щоденник, почала нотувати ширше: окрім вузьких побутових ситуацій із потаємного життя родини у сховку дівчинка все частіше описувала епізоди із зовнішнього життя, про які чула чи спостерігала. Ось запис Анни від 19 листопада 1942 року: «Щовечора вулицями ганяють зелені й сірі військові машини. «Зелені» – тобто есесівці і «чорні» – голландська фашистська поліція, скрізь шукають євреїв. Варто їм знайти бодай одного, вони забирають усіх, хто в будинку. Вони дзвонять у кожний дім і, якщо нікого не знаходять, то йдуть у наступний...» <

Я часто бачу перед собою цю картину: натовпи хороших, ні в чому не винних людей із заплаканими дітьми, ними командують кілька мерзенних негідників, б'ють їх, мучать і женуть уперед, поки ті не падають від втоми. Не щадять нікого. Старі, малі діти, вагітні жінки, хворі, каліки... всіх, усіх женуть у цей смертний шлях!» [16, с. 39].

Так само спершу лише для себе знімає життя окупованого міста Альона Загреба, передовсім тому, що не може отямитися від нової реальності та подій, які відбуваються навколо, вона не має уявної Кітті: фільмування здійснює з власної ініціативи та душевної потреби, однак виклавши відео зі зруйнованого Маріуполя у мережу зробила реципієнтами увесь світ.

У змонтованому відеощоденнику Загреби є кадри, на яких палають багатоповерхівки, чути вибухи, крики й плач, але коментарі школярки, попри страшний відеоряд, виражені й змістовні, ніби позбавлені емоцій, тільки констатація фактів, подана у правильному хронологічному та логічному порядку, з чітким календарним датуванням. Це щира й максимально правдива оповідь з перших уст, озвучена версія пережитого досвіду – воєнних реалій окупованого міста.

Як бачимо, задокументовані події дають змогу авторам та реципієнтам не лише повернутися спогадами у пережиті екстремальні обставини, а й зауважити перегук двох страшних воєн: нинішньої російсько-української та Другої світової, хай і крізь пелену часу.

Висновки і пропозиції. Як бачимо, з початком російської агресії в 2014-му та з повномасштабним вторгненням 2022 року жанр щоденника став затребуваним не тільки серед дорослих, а й серед дітей. Свій авторський екзистенційний досвід, здобутий у екстремальних умовах виживання в окупованому місті, школярі виклали двобічно: традиційним чином – через записи у зошиті («Війна» Єгора) та через фільмування (відеощоденник Альони Загреби). Таким чином можемо констатувати, що традиційний щоденник з огляду на сучасні технології та інтернет теж дещо видозмінився: адже ведення блогів чи відеофіксація подій свого життя, оприлюднені в мережі, теж можна зараховувати до модифікацій сучасного щоденника [19].

У текстах чи відео дитячих щоденниках немає теоретичних міркувань про агресора, про захисників і ворогів, про хороших «своїх» і про поганих «чужих», немає і змодельованої візії війни як явища. У обидвох щоденниках лише фіксація подій вузького плану (родини) та широкого (міста), у яке увірвалася війна: це записи про жахіття війни та окупації – бомбардування, знищені домівки, переховування по підвалах, смерть рідних і ведення побуту в нових реаліях – готування їжі на вогнищі на подвір'ї, пошук дров, поховання померлих так само у дворі.

Розповіді обох школярів не мають заздалегідь визначеного плану композиції, це запис (відеофіксація) подій, які щойно відбулися, у хронологічному порядку, із вказаними датами та оповідями від «Я – наратора». Самі записи авторів щоденників чи їхні коментарі як у «Нашій долині смертної тіні» Альони Загреби – різнохарактерні: є лаконічні (просто фіксація), є ширші (опис події ширше, можливі залучення чужих думок чи характеристик), а також комбіновані (виклад події та її ілюстрація у Єгора, або ж широкий коментар у Альони).

Приголомшує тон розповіді обох нараторів – максимальна відстороненість та буденний спокій, попри те, що обоє дітей артикують про смерть, руйнування, про братські могили в підвалах і тіла убитих на вулиця – це шокує і загалом викликає моторошні відчуття – але, безперечно, є еґо-текстами, прямими свідченнями українського сьогодення, реаліями російсько-української війни.

Після завершення Другої світової дитячі щоденники, в яких неповнолітні автори описали свій досвід виживання у роки нацистського терору, стали важливими документами, що не лише викривають нацизм, а й були представлені на Нюрнберзькому процесі як обвинувачувальні проти нацистських злочинців.

Такими самими документами-свідченнями мусять стати і блокадні щоденники неповнолітніх українців «Війна» Єгора та «Наша долина смертної тіні» 15-річної Альони Загреби, в яких закарбовані та оприлюднені воєнні злочини росії проти цивільних громадян, мирного населення України.

А отже, росія як країна-окупантка так само мусить бути покарана, як і нацистсько-фашистський режим майже вісімдесят років тому.

Список літератури:

1. Бабчук Ю. Маріупольський фото-щоденник Євгена Сосновського. URL: https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=ETy72aS18c0&ab_channel=YarkoBubchik (дата звертання: 25.02.24).
2. Бовсунівська Т. Теорія літературних жанрів. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2009. С. 438.
3. Варикаша М. Література non-fiction : поміж фактом і фікцією. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2010. Вип. XXIII. Ч. 3. С. 28–39.

4. Галич О. Українська документалістика на зламі тисячоліть : специфіка, генеза, перспективи : монографія. Луганськ : Знання. 246 с.
5. Герасименко Н. Словами очевидців: Література від Євромайдану до війни. Тернопіль : Джура, 2019. 127 с.
6. Герасименко Н. Сучасна воєнна проза : жанрово-стильова типологія. *Слово і Час*. 2023. № 3. С. 35–49.
7. Головченко Н. Поезія у прозі як один із жанрових пріоритетів письменника Бориса Гуменюка. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/720467/1/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%D0%9D%D0%86%D0%92%D1%96%D1%80%D1%88%D1%96%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%BE%D1%8E%D0%91%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%B0%D0%93%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%8E%D0%BA%D0%B0.pdf> (дата звертання: 26.02.24).
8. Загребя О. Наша долина смертної тіні 02.03–16.03.2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=eSE42-qmZlC&ab_channel=AlenaZagreba (дата звертання: 25.02.24).
9. Мухіна О. Блокадний щоденник Олени Мухіної URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%83%D1%85%D1%96%D0%BD%D0%B0_%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B0_%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B0 (дата звертання: 25.02.24).
10. Осадча Я. Померли бабуся, дві собаки та улюблене місто : у мережі опублікували щоденник 8-річного хлопчика з Маріуполя. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/05/4/248508/> (дата звертання: 25.02.24).
11. Псалом 23:4. *Біблія або Книги святого письма старого й нового заповіту*. [Б.м.] : Українське біблійне товариство, 1992. С. 552.
12. Пухонська О. Літературний вимір пам'яті : монографія. Київ : Академвидав, 2018. 304 с.
13. Рябенко М. Екстремальні свідчення в сучасній літературі : особливості художньо-документальних наративів полонених в Криму та на Сході України. *Nalnowsza slowianska literatura i kultura popularna*. 2019. С. 37–45.
14. Савичева Таня. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%87%D0%B5%D0%B2%D0%B0_%D0%A2%D0%B5%D1%82%D1%8F%D0%BD%D0%B0_%D0%9C%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D1%97%D0%B2%D0%BD%D0%B0 (дата звертання: 25.02.24).
15. Тарнашинська Л. «Україна в огні». Війна 2022 крізь призму Довженка : 100 днів протиСТОяння. Київ : Смолоскип, 2023. 168 с.
16. Франк А. Щоденник Анни Франк. Пер. Я. Мишанича. Київ : Видавничий союз «Андронум», 2021. 184 с.
17. Щоденник. *Літературознавчий словник-довідник*. Упоряд. Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. Київ : ВЦ «Академія», 1997. 752 с.
18. Юнгер Е. Війна як внутрішнє переживання. Київ : Стилет і стилос, 2022. 136 с.
19. Dziennik. *Kto pisze dziennik?* URL: <https://zpe.gov.pl/a/kto-pisze-dziennik/DseCn9iB1> (дата звертання 25.02.24)
20. Kulinska Y., Gerasimenko N., Koval O., Redkina O. Diary in modern Ukrainian literature : varieties of the genre. *Linguistics and Culture Review*. URL: <https://doi.org/10.21744/lingcure.v5nS4.1546> (дата звертання: 20.02.24).

Gerasimenko N. V., Kulinska Ya. I. VISION OF WAR IN CHILDREN'S DIARIES (BASED ON MARIUPOL TEXTS)

The article is devoted to the problem of children's blockade diaries as a subtype of the modern war diary genre. The researchers processed notebooks with notes and videos of schoolchildren, which recorded the tragic events that took place in occupied Mariupol after the full-scale Russian invasion on February 24, 2022, analyzed the content and nature of the notes through the prism of the requirements and characteristics of the diary genre, found out the features of such texts and the way presenting information in them. It is noted that all general requirements, such as daily recording of events, with mandatory dating, chronological order of events reproduction, narration from the first person and without a predetermined plan of composition, extreme sincerity and frankness of expression in the diaries of Mariupol schoolchildren have been observed, therefore the concept children's diary can be considered in the general context of studies of the diary genre as one of its varieties. In addition, the scientists turned to the children's blockade diaries from the Second World War, in particular, Anne Frank and Tanya Savychева, researched and conducted a comparative analysis with the texts of modern children's diaries, distinguished common and distinctive genre features, and also analyzed the stylistic manner of juvenile narrators, who described their extreme experience of survival during the occupation regime: in this way, the authors note the echo of the two great wars. Based on the diary entries, the researchers also articulated the vision of the war in the minds of teenagers, their ideas about its causes and consequences. The conclusions postulate the idea that the available children's diaries are ego-texts, direct testimonies, realities and documents of the Russian-Ukrainian war, and therefore can be used for incriminating documents against the aggressor country.

Key words: war genre, ego-text, I-narrator, existential experience, testimony, document.